

РМ-11-
1461

МИЛАН ТОПЛИЦА

РАТ ПРОТИВ СВОЈИХ
ПОДАНИКА
У АУСТРО-УГАРСКОЈ

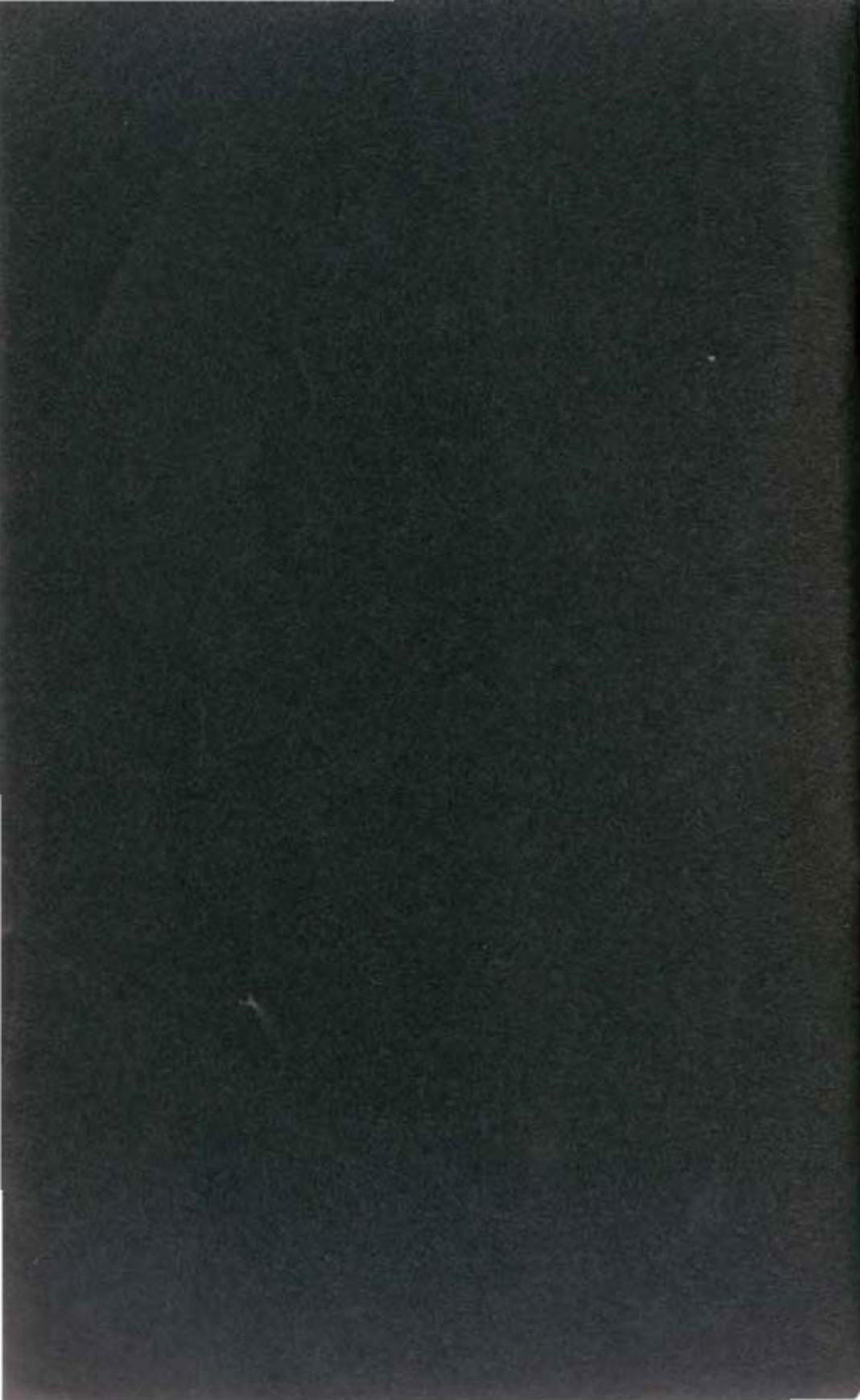
АУТЕНТИЧНЕ ВЕСТИ

ЦЕЛОКУПНИ СЕРИЈАЛ РАЈНСКО-УГОРСКИХ ДРУШТАВА СЪ ПОВЕЉАЊЕМ
БУДЕ БЕШУЊИХ И ПРОСЛАВНИХ ИЗ АУСТРОУГАРСКОГ МОНАРХИЈЕ

ИЗДАЊЕ О ТРОШКУ
ПРОФЕСОРА МИХАИЛА И. ПУПИНА

NEW YORK

1914 GODINE

PN-11-1461

*МИЛАН ТОПЛИЦА:

РАТ ПРОТИВ СВОЈИХ ПОДАНИКА У АУСТРО-УГАРСКОЈ

АУТЕНТИЧНЕ ВЕСТИ

ЦЕЛОКУПНИ ПРИХОД КЊИГЕ У КОРИСТ ДРУШТВА ЗА ПОМАГАЊЕ СРБА БЕГУНАЦА
И ПРОТЕРАНИХ ИЗ АУСТРОУГАРСKE МОНАРХИЈЕ

ИЗДАЊЕ О ТРОШКУ ПРОФ. М. И. ПУПИНА

1915

NO. 168275

ПРЕДГОВОР

Аустро-Угарска, у тајности од целог света, бесни против својих јужних поданика.

Искоришћавајући време где сав свет мисли на догађаје отвореног рата, она настоји да истреби у својим границама српску односно Југославенску националну мисао.

Стотине беспомоћних људи из ових јужних провинција труну побијени пушком, секиром и вешалима. Хиљаде и хиљаде чаме у мемли мрачних тамница узалуд чекајући да дођу пред суд. Око стотине хиљада бескућника, бачено из порушених кућа и са дедовског поседа, лутају од места до места, без игде ништа. Испраћају их псовке тирана а терају зимски ветрови и кише.

Овде није реч ни о каквом насиљу на непријатељском земљишту, него о нечувеном рату једне државе против њених непоудних поданика. Из тога разлога овде и неће бити речи о оним беспримерним зверствима која је чинила аустријска војска у краљевини Србији која су деломично већ изнешена на јавност.

На жалост у низу бележака које овде следе, није могуће неприни приказати ни она насиља, о којима желимо да говоримо.

Аустро-угарска влада умела је да тако затвори своје границе, да је до нас допро само мален део вести о оном што се тамо ради. Тако и следећи податци наведени су више као примери, по којима читалац може сам себи да допуни целу слику.

Међутим, примери које наводимо, ако нису исцрпни, барем су веродостојни до краја. Један део од њих видели смо ми сами, у колико смо могли да се нађемо на дотичним местима, јер је писац ових редова дуго иза почетка рата живио у Аустро-Угарској. Други део вести добили смо директно од бегунаца. А трећи део имамо из оно примерака тамошњих локалних новина које су могле да допру до нас. У овом последњем случају ради се дакле о врелима, која су прошла аустро-угарску цензуру.

Из обзира према појединим лицима, која су нам саопштила вести, јер они живе у Аустро-Угарској, ми смо принуђени да на неким местима пређемо имена лица пострадалих. Иначе би се познао извештач. Све вести су прибране с великом обазривости и контролом; кад се рат сврши, видјеће се тек колико смо мало били у стању да изнесемо.

Главе на крају овог састава садржавају најважније податке. Ми смо били присиљени исписати и неколико пре познатих ствари напред да се види систем у раду аустро-угарском против српског племена.

СПРЕМАЊЕ ПРОТИВ СРБИЈЕ

У свему што се радило у аустроугарској политици последњег времена осећало се превлађивање војничке партије.

У овој држави Немци и Мађари хтели су да држе на узди других девет народности. Али стари бирократски систем показивао се је све неспособнијим да очува државу на такој политичкој бази, јер су потлачене народности, током времена, све више јачале. Раздор и опадање монархије ушло је било у Европи у пословицу. У таком стању ствари, надирање војничке партије да преузме државно кормило у своју руку било је врло разумљиво. Пре свега, аустријска војска, која није имала рата већ пола века, а стоји снабдевена, тражила је једно поље да делује. Онда, згодно је било спољашним успјесима и пред својим и пред туђим светом загладити унутрашња зла монархије. Војничка партија тражила је дакле све гласније државну експанзиву и то на југу. Овај јужни пут морао се изабрати: једно због тога што су сви други суседи били јачи него јужни сусед Србија; а друго што се тим јужним путем ишло на Солун и у крајеве централног Балкана, најбољег евентуалног потрошача аустро-угарске индустрије.

Према томе Аустро-Угарска је у спољној политици стално тражила и изазивала сукобе са Србијом: Једној пројектованој царинској унији Србије са Бугарском стала је на пут ултиматумом; водила је, после, дуги царински рат са Србијом, анектирала Босну и Херцеговину, хтела да зарати са Србима ради мистифициране Прохаскине афере, ради Скадра, ради Албаније коју је била побунила против Срба.

Оваки систематски притисак са севера, са својим освајачким намерама могао је само да још више пробуди отпорну свест српску. Срби који живе у јужним провинцијама монархије од увек су тежили према слободним српским земљама, камо их је вукла и заједничка историјска традиција и заједничка народност. Овој отпорној политици Срба у монархији придруживали су се Хрвати и Словенци све више: једно из истих разлога етичког и културног јединства са Србима, а друго, што је и њих искуство научило, да им је Аустрија природни непријатељ. Тако се у новије време свест националног отпора српског раширила у општу свест национализма југословенског. Особито у последње време та је свест продрла у најшире слојеве и у свим јужним провинцијама монархије национални рад сводио се на јединство Срба, Хрвата и Словенаца.

Овако се створила једна јака баријера против аустро-угарске експанзије, у самим њеним границама. Нашавши се пред њом аустро-угарска управа, у спољашњој политици, огласила је свету, да су све те југословенске тенденције посејане с поља, из Србије; а у унутрашњој политици хтела је да са свим могућим репресалијама угуши националну свест својих Југословена, а особито Срба, који су били најјачи. Тако се у **Словеначкој** затварају народне школе у корист германизације и међу клерикали на владу. **Далмација** се економски занушта тако, да је беда ове осиромашене земље, чији се сабор држи затворен, прешла у пословицу. У **Хрватској** и **Славонији** Мађари газе аутономна права, загарантована године 1867., уводе мађарски језик у жељезнице, растурују један сабор за другим, и место уставних банова намештају генерале и комесаре. У **Јужној Угарској** Србима се газе стара црквена аутономија, уводи мађарски језик у приватне српске

школе, а српски забрањује у свим средњим заводима. У Босни и Херцеговини, за које се казало, да се анектирају за то, да им се даде устав и грађанска слобода, баш обратно после анексије, режим је постао још тежи. Влада прелази потпуно у војничке руке, сви противници режима третирају се с војничком грубошћу. Непошудни избори уништавају се, цензура над штампом бесни, затварају први људи, опозиционалци се називљу бунтовницима. Сам босански министар Билински и шеф босанске владе генерал Потјорек дају ту паролу као први, називајући отворено у званичним наређењима чланове „Народа“, опозиционалне српске партије у сарајевском сабору „антидинастичарима“.*)

После дипломатских открића, учињених с друге стране (г.г. Ђолити и Таке Јонеску) данас је готово непотребно доказивати да узрок рату није био сарајевски атентат. Аустрија

*) Пре кратког времена, босански је сабор распуштен. Полуслужбена штампа то је коментарисала, или као укидање босан. парламентаризма у опште или као владину меру за то да народни посланици могу, без формалности пасти под суд. Једне босанске немачке новине пишући о овом расположењу према сабору, чине њега одговорним за европски рат, јер је имао сувише радикалних елемената. Шта је природније онда него да одговорни народни политичари у вихору корупције и насиља босанске владе почну говорити: „Ми не можемо ништа више чинити за народ.“ Нестало је тако одушка. Млађа генерација ствара нови одушак. Ниже се атентат за атентатом. Доказује се свагде, да су ти атентати дело одушевљених појединаца, који тумаче непријатељско расположење народа против туђинаца. Сарајевски атентат у јуну 1914. је само једна капља у том мору, замишљена и изведена искључиво од омладине босанске и херцеговачке, изведена без знања званичне Србије. Босанско-херцеговачка омладина је продужила само дела својих предака, бораца против турског и аустријског господства у много разноврсних револуција. Једна Херцеговачка револуција, како је познато, довела је до руско-турског рата 1877.—1878., завршеног берлинским конгресом. Како је чудна игра судбине, да поново из тог придушеног краја долази ватрица за нове потресе, да исправи грешке берлинског конгреса, којим је први пут била санкционирана немачка превласт у Европи.

је, како је речено, све отвореније спремала акцију против Срба још одавно. У последње време, то се је и сасвим отворено показало у силном преношењу муниције и пољног материјала на јужну границу и по систематском отпуштању свих Срба лифераната у аустријској војсци. За време скадарске кризе у пролеће 1913., плакате, којима је објављено у Босни и Херцеговини ванредно стање, биле су штампане у државној штампарији у Бечу и земаљској штампарији у Сарајеву још за време Прохаскине афере 1912.

Мистични сарајевски атентат био је, дакле, само врло згодан повод за рат, у толико више, што су две српске државице биле изморене са ратовима од 1912. и 1913. Војничка партија избија сасвим на владу.

Против српског племена односно против пробужене свести о југословенској заједници решава се рат до истребљења.

По свему, што се на југу Монархије догађало од Сарајевског атентата до данас, и о чему ће да буде реч у следећим белешкама, види се, да је план споменуте противсрпске акције постављен на ове три главне тачке:

1. Изолирати, по могућности, Србе, побунивши против њих домаћи неосвешћени олош других вера;

2. На ново потегнути злогласне велеиздајничке процесе, који треба под маском ратног опортунитета да збришу све српске организације и све опасније раднике српског и југословенског национализма;

3. Што преостане, уништити простим и директним војничким терором.

СТВАРАЊЕ РАСПОЛОЖЕЊА ЗА РАТ — ДЕМОНСТРАЦИЈЕ

Тај овако смишљени план почео је да се извршује сутрадан после атентата у Сарајеву.

Пре свега, власт је — у ноћи, која је следовала атентату — организовала злогласне сарајевске демонстрације. Бивши шеф владе Потјорек, Апел, командант седмог корпуса и Франгеш, шеф одељења земаљске владе на једној седници код надбискупа Штадлера, створили су решење, да се приредите демонстрације. Искупљен је сарајевски моб, већином цигани, промешани са најнижим чиновништвом и полицајним агентима. Разорене су три српске штампарије, које су се налазиле ту, похаране српске трговине, српски локали и српски приватни станови, нападнут српски елеменат.

Моб је започео да руши у јутро, а власт је тек у вече извела војску, тобоже да уведе ред. У ствари и тада, војска је узела у заштиту само цркве и банке а у свему другом остале су демонстрантима одрешене руке. Шта више, војска их је поздрављала и соколила, јер су поједине групе демонстраната носиле пред собом као симбол слику цареву.

Полиција је аранжирала и водила целу ову ствар: кад је н. пр. маса разорила штампарске машине и редакцијске локале српских листова, полиција је довршила дело, прогонени из Сарајева цео њихов персонал, од главних уредника до последњег слагара. Кад је један Србин трговац с револвером у руци стао на праг своје куће да се одбрани од руље, која је навалила, полиција га је оптужила, да „смета јавни мир и

ред“. Касније, улога полиције избија на површину још отвореније. Демонстрације започете у Сарајеву она шири по свима варошима Босне и Херцеговине где су били Срби православне вере у мањини, и где их је дакле било угодно напасти. Ове овако испуљене и организоване руље сачињавају први почетак оне организације, која се после оборужала и прозвала „легионашка“, и о којој ће на крају ових бележака да буде реч.

Полиција је покрет антисрпских демонстрација расприривала и изван Босне и Херцеговине.

У Бечу и. пр. пронађене су и демолиране радње Срба, а ови, ако се нису умели пре сакрити, били су испребијани. Доста је било, да неко једног пролазника на улици назове Србином, па да се за овим натисне чета беспослењака, намешћених за оваке ствари. Раздражење је створено толико да је настрадао и неколико доброћудних Бечлија, правих Немаца, што се неком агенту учинило, да су Срби. Предмет највећих демонстрација било је, наравно, Посланство Краљевине Србије. Готово цео месец дана скупљане су пред њим масе света, да вређају Србију и српски народ. Све степенице куће биле су поседнуте полицијом.

Познато је колико веза постоји увек између бечке штампе и полиције. У оно време штампа је била директно оруђе ове последње. Била је једна стална рубрика у којој се раздраживало јавно мишљење противу Срба. Чак се писало како су сарајевски Срби знали у напред за атентат и аранжирали га, и како је у „Народу“, листу српске опозиције у Сарајеву уочи атентата изишао један пророчки чланак, окружен српском тробојком. У ствари, радило се је о свечаном броју свих српских журнала, приликом тадашњег Видова-дне, националног празника српског у спомен старе косовске ката-

строфе; и радило се специјално у „Народу” о једном невином чланку, који је прошао сарајевску цензуру, не садржавајући наравно ни трага о каквој алузији на атентат. Али лозинка је била: спремати расположење против Срба пошто - пото, и средства се нису много бирали. Ко ће у осталом у Бечу да тражи оригинални број сарајевског листа и да се уверава је ли истинита она опасна оптужба, коју зарад њега баца на босанске Србе један велики лист као „Н. Сл. Преса!”

Полиција је отишла тако далеко, да је преко листова давала до знања бечкој маси како да „у свом праведном гњеву” разликује Србе од других „лојалних Словена, Енглеze од Американа и Јапанце од Кинеза. За ове последње она је препоручивала извесне кокардице, упућујући, на тај начин, индиректно, масу против оних првих.

Докле се је ишло у демонстрацијама у разним местима, најбољи је доказ званични записник, састављен по жељи мостарског митрополита о ружењу и скрнављењу православне цркве у Љубушком — у време мира. То је претеча за много већа зла дела над црквама других народа, која су починили „културни” Немци у име своје „културе”.

ЗАТВАРАЊА

После тако направљеног штимунга, први посао био је, да се позатварају сви сумњиви људи на југу Монархије. То је најефикасније средство против свих могућих инверзивних покрета. Како је горе истакнуто, влада је већ одавно у пробуђеном југославенском елементу гледала једну опасност.

У Босни и Херцеговини, већ пре мобилизације и објаве рата полиција је позатварала, без икаквог посебног повода, преко 5000 Срба. Ово је био онај средњи слој народних радника, који је разасут по провинцији, и који је, како се види, стајао под сумњом, да би могао дићи буну. Најугледнији људи међутим, који су се налазили по центрумима земље, дакле и онако под директним надзором полиције, затворени су тек нешто касније, али онда сви без изузетка. Разуме се по себи, да ни они нису имали слободе кретања већ од почетка. Неки су позатварани на путу из Босне у иностранство.

Овако као Срби у Босни и Херцеговини, позатварани су Срби, Хрвати и Словенци по другим југославенским провинцијама: Далмацији, Истри, Трсту, Крањској, Хрватској, Славонији и Банату.

Овде је, наравно, немогуће навести све оне који су затворени, није могуће означити ни целокупни број њихов. Али по ово неколико напомена, које следе, читалац може да створи сам себи слику о целини.

У Далмацији су затворени сви начелници градова и готово сви народни посланици. Иначе само у Марбургу (Штајерска) има 322 затворена Далматинца. У Истри је затво-

рено толико католичких свештеника (67) да је за њих посредовао Др. Шуштерчић, шеф клерикалне партије словеначке и царски начелник у Крањској. Иначе у Истри затворена су 4 народна посланика. У Трсту и Истри било је преко 1000 затворених људи, од којих је отправљено у Љубљану (Крањска) око 700. Исто тако као да је врло много арестација било у Горици. У Марбургу (Штајерска), по сведочанству једног познатог хрватског писца, било је такође око 700 сужњева из разних југославенских места.

Гледајући по класама, најгоре су настрадали православни свештеници. По једној наредби хрватско-славонске владе, види се да су српске парохије у Срему остале без пароха. У Босни и Херцеговини дан данас као да нема ни један једини слободан православни поп. У самој сарајевској епархији затворено је и обешено у свему 67 свештеника православних. Босна и Херцеговина имају 4 епархије. Причали су нам људи, који су дошли из Сарајева, да су тамо у време око објаве рата гледали сваки дан по неколико православних попова, довучених однекле из провинције, у ланцима од гвожђа. Њих је, како ћемо доле видети и поубијано много.

Затворени људи обично не остају у свом родном месту, него их преместе у неко друго. Осим тога, највећи део од њих отпремљен је чак и у другу покрајину, обично у забачена места аустријска и уgarsка по унутрашњости. Тако се сужњевци из Босне и Херцеговине налазе највише у Араду, Коморану и Петроварадину у Угарској.

Стање ових људи у тамницама врло је бедно. Из Арада на пример имамо од једног од тих невољника — чије име из обзира на њ' сама не смемо споменути — директне тужбе, како многи трпе од глади и студени а нада све од влаге и нечистоте подрума у које су побацани. И у талијанској штампи

било је вести о овим влажних и мрачним просторима у које се баца заједно по тридесет и више људи. Стерани тамо као марва и малтретирани од стража као „издајници“, ови сужњевци савршено су одсечени од сваког свога и ни саме њихове породице не знају о њима ништа. И у оним тамницама где се пуштају на сунце по један сат дневно, забрањено им је свако општење са спољашњим светом под казном смрти.

У једном талијанском листу (Газета дела Сера 10 фебр.) причају два човека, која су дошла из тих онаких тамница, да тамо сужњевци не добивају за храну више него пола киле леба, 100 грама супе и воде свакодневно.

У љубљанском затвору један старац из Трста добије ради влаге бронхитис и тражи лека. Али ни лечник се не обзире на то, и старац умре.

И сви ти људи чаме ево толико месеци у том стању, чекајући узалуд дан, да дођу пред суд и чују шта су криви. Ма да их има на хиљаде, нико се у општем терору не усуђује да поведе јавно реч о побољшању њихова стања. У један мах новине су плашљиво додирнуле ту тему (н. пр. загребачки „Хрватски Покрет“) али се то шаптање није чуло, и оне су опет замукле.

Каже се да су од затворених управо они остављени по местима њихова родног краја, који су теже окривљени. Ови сужњевци изложени су једној специјалној невољи.

У југославенским земљама постоји по где-где једна традиција, да пролазник баци камен на какво место о коме старе приче казују да скрива некакав проклети гроб. Тако је сада власт тамо увела један нов обичај — најпре у Босни — да се пљује на „издајнике“. Окривљени људи вежу се у гвоздене ланце и вуку по кад-кад у каквој напонај пози, кроз град, специјално за то. Постала је једна врста дужности за све

грађане који су „лојални“ да том приликом пљуну на њих. Целих пет дана узасоб вучен је тако у Мостару (Херцеговина) један муслимански бег са два угледна Србина. Да наведемо и неколика угледна имена. Тако је инсултиран прота у Добрују, један по годинама од најстаријих тамошњих свештеника; тако Смајо Ђемаловић, муслимански првак у Мостару; тако бивши начелник града Шибеника (Далмација) Крстен и с њим конте Иво Војновић, један од најугледнијих савремених писаца српско-хрватских (ови последњи били су таоци).

Описе ових инсултација добили смо од људи који су то гледали. Кога занима може наћи потврду и у талијанском листу Газета дела Сера (од 10. фебр.) где опет причају људи који су то сами претрпели.

Смер и задатак ових бруталних сцена јасан је. С једне стране треба дати прилике међу досељеничком и страном да се још више загреје „патриотском“ мржњом, а с друге стране треба заплашити све оне у народу, који се још надају ослобођењу. Да при споменутим сценама утисак буде још већи, жандари, у неким случајевима довикују маси да не дотични бити обешен, макар то после и не било истина. С тога у неким местима стоје подигнута вешала стално на трговима. У самом Сарајеву н. пр. било их је на неколико места.

Аналогно овом срамном провађању домаћих сужњева, провађају се заробљеници србијански по југославенским земљама. Воде се и разводе, наравно, у бедном стању и грубом ругом, да својом појавом разочарају тамошње становништво, које се нада у победу српског оружја. И при том водању рецитирају се приче о баснословним победама царске војске у земљи Србији и о савршеној пропасти, како веле, „варварског“ српског племена. Али, позивајући се на директна сведочанства тамошње штампе (в. н. пр. Хрв. Покрет бр. 212 и 270)

ми се журимо да додамо, да ти несрећни заробљеници нису толико редовна војска, колико нејаки народ, старци, жене и деца покупљени из уништених српских места за време аустријске офанзиве у Србији.

Може се претпоставити какво је осећање у овим поворкама нејаким сужњева путника, окованих у гвожђе. Осим патње што је они сами подносе, терани зими кроз забачена места, они имају да својом бедом убију веру и код тамошњих припростих људи, који су очекивали да им Србијанци пројезде туда поред малих кућа као ослободитељи.

ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКИ ПРОЦЕС

На велики део заробљених људи пала је оптужба, да су били оруђе „велико-српске пропаганде”; другим речима, они су под сумњом велеиздаје.

Велеиздајнички процеси у Аустро-Угарској су традиционална ствар. Они су били од увек реквизит против пробуђе-не националне свести на југу монархије, и против људи, који су режиму много сметали. У Аустро-Угарској језуите воде важну реч, и удомаћен је језуитски обичај сумњичења, инквизиције, и називања сваке веће опозиције неверством према цару.

Да се види како у велеиздајничким процесима у југославенским земљама има један систем, ми ћемо навести неколика најважнија, де су биле оптужене увек масе људи.

Краљевина Хрватска и Славонија имале су, све до доласка Хабсбурговаца на њихов престо, према Мађарској, с којом су биле у персоналној унији, готово пуну аутономију. То је највише било ради моћне хрватске властеле. Хабсбурговци, да сломију отпор Хрвата, дижу велеиздајнички процес против ових непокорних људи и секу двојицу најглавнијих од њих, Зрињског и Франкопанца (1671). У срцу саме Хрватске оснивају другу државу, Војничку Крајину, војнички организовану, овисну директно о Бечу.

После, кад се хрватска национална свест, овако утучена, почела опет да буди под утиском Наполеонских војна, и кад се у Хрватској почела да шири т. зв. „илирска” т. ј. југославенска националистичка идеја, Беч опет у почетку 40-тих го-

дина прошлог века и овај покушај непослушности казни велеиздајничким процесом који потеже бан Томашић против „Илира”. — После тога југославенска свест ипак онет јача у Хрватској у т. зв. „народној странци” бискупа Штросмајера и бан Вакановић, не могући друкче да издржи борбу против ње, фабрицира документе и оптужује „националисте” да стоје у вези са Ристићем, регентом у Србији (човек који је по наредби фалсификовао документе јавио се убрзо признавши све у јавности). После тога на исти начин настоји се пригушити национални рад Срба у јужној Угарској, и Светозар Милетић, вођа тога рада, чами у тамници ради исте оптужбе. После тога кад је свест о заједничкој опасности и о јединству створила у Хрватској и Славонији и једну парламентарну „српско-хрватску коалицију”, да се опре нападима Беча и Пеште, влада је и ово прогласила делом велико-српске пропаганде и преко бана Рауха дигла велеиздајнички процес против 53 Србина из Хрватске и Славоније (1908). Исте године, бечки историчар Фридрих, по наредби с највишег места, баци јавно исту оптужбу против „српско-хрватске коалиције” као странке, али се тада пред бечком поротом доказа лажност велеиздајничких докумената у загребачком процесу фабрицираних и овај пут.

Види се, дакле, како су велеиздајнички процеси били увек систематски реквизит против југославенског заједничког национализма.

Загребачки процес од 1908, споменут овај час, био је осим тога дигнут и зато, јер се тада спремала анексија Босне и Херцеговине, па се влада у напред хтела осигурати од свих могућих унутрашњих нереда и протеста. Данас кад је монархија коначно узела и последњу одлуку да уништи све сепаратистичке југославенске тенденције, тукући Србе као главне кри-

вце, данас су опет велеиздајнички процеси били једна од првих ствари. И то, ради величине садањег потхвата, није више био доста један. Као велеиздајнички узет је и онај процес, који је већ одржан против **криваца сарајевског атентата**. Овде је важно истаћи да се атентатор Гаврило Принцип са друговима узео само као директни и најближи кривац, али који припада једном много ширем кругу завереника у монархији и изван ње. Већ је горе споменуто како је одмах иза атентата престоничка аустријска штампа бацила оптужбу на босанске Србе да су знали за ствар. Да споменемо и једну много важнију оптужбу. Поглавар земаљске владе у Босни, генерал Потјорек, бацио је на 18 најугледнијих људи православне и муслиманске вере ту оптужбу, да су они криви за све зло. Ова претећа оптужба бачена је јавно, и штампана у целој штампи монархије негде почетком месеца августа прошле године. Суци у атентаторском процесу нису нигде могли доћи ни на траг какве кривице тих људи при атентату, и с тога су том приликом осуђени само директни кривци. Али поред свега тога, већ за време овог првог процеса, објављен је у полуслужбеном комуникеу један други који ће имати да дође одмах иза првог и који ће обухватити врло многе људе.*

*) Види и. пр. загребачки „Хрв. Покрет“ бр. 299 (1914) у коме стоји оваква белешка:

Нови велеиздајнички процес у Сарајеву. Из Сарајева јављају: До 180 ђака средњошколских завода пригодног почетка нове школске обуке искључени су од поласка школе. Претежна већина искључених припада сарајевским школама, којих дјеловање разабире се из процеса убојца пријестолонаследника. Више ученика којим се није могла доказати никаква кривица, пуштени су на слободу, но не смију оставити Сарајево, јер ће бити свједоци у другом велеиздајничком процесу, гдје ће бити куд и камо више оптуженика него у првом процесу. Равнатељ трговачке школе и више професора, који су тјерали пропаганду, налазе се у затвору. Мостарски професор Мартиновић суђен је ради ширења лажних гласина, што је дало повода градоначелнику, да је издао познати проглас на грађанство. Горе споменути процес тек се налази у истражном стадију.

Овај пројектирани други велеиздајнички процес изгледа да ће обухватити велики део оних многих позатвараних људи. Да он неће бити уперен само против босанских Срба, види се и по томе, што је већ н. пр. хрватски народни посланик у Пештанском Парламенту Срџан Будисављевић изручен суду као велеиздајник. Али ипак изгледа да ће главна тежина пасти на босанско-херцеговачке Србе, и њихове културне организације. Могло би се чак у главном казати да је главни циљ баш уништење српских организација, наравно са људима који стоје иза њих. Данас, на југу монархије, обустављене су или распуштене све српске организације, чак и религиозне. Особито велика оптужба бачена је на гимнастична и антиалкохолна друштва т. зв. „Соколе” и „Побратимства”. Ове у народној маси најраширеније установе окривљују се да су биле у вези са војском краља Петра. Осим ове опште сумње, није било другог специјалног повода за распуштање.

Интересантно је видети како се ситним средствима умела полиција да послужи, кад је вељало обуставити једно важније друштво са капиталом. Желећи да обустави рад “Просвјете” централног културног друштва Срба у Босни и Херцеговини, полиција је тражила да се отпусти главни друштвени чиновник, Г. Васиљ Грђић, јер да се бави политиком. Управни одбор збуну се пред задањом да отпусти невинна човека. Али Г. Грђић, видећи да се ради о екзистенцији друштва, реши ствар лавши сам оставку. Па ипак полиција обустави друштвени рад и секвестира друштвени иметак који износи око три милиона круна. Истодобно укида и секвестује „Српску Добротворну Задругу”, чији иметак износи на 100.000 круна, у главном поклон школи енглеске добротворке Мис Ирби.

Мађари су као и увек правили краћи поступак. Неке српске добротворне фондове они су једноставно конфисцирали у

државну касу. О конфискацији т. зв. Карађорђевића фонда у Угарској, који има око 15 хиљада круна годишње прихода, читало се у оно време у тамошњој штампи. (Овај фонд оставио је пок. Александар Карађорђевић „Матици Српској” у Новом Саду, за издржавање Босанаца, Херцеговаца и Македонаца на великим школама). Кад је „Зора” у Бечу, најстарије српско омладинско друштво било распуштено, њезино имање није се, према статутима, одступило „Матици Српској”. Адвокат, који ју је заступао, саопштио је одлуку судску, да се имање не сме дати ни једном српском друштву у опште.

Како је речено, оптужба против ових људи и организација врло је општа, и свуда се понавља стара фраза о великосрпској пропаганди. Што се тиче потребних оптужних докумената, не треба имати бриге. У атентаторском процесу потезани су споменути лажни документи из загребачког процеса. У осталом, ситни материјал скупљала је полиција већ годинама, и доста је да је неко пишао у Београд, био одликован, држао какав говор и слично томе. Али пре него се започне овај монструозни процес, изгледа да се чека згодна прилика. . .

Изамеђу два споменута процеса, атентаторског који је остављен за згодније време, стоји један трећи, који је започет, па опет одгођен. То је процес **против југославенске омладине**.

Југославенски национализам јавио се давно, али је како смо видели неколико пута пригушиван од владе. У најновије време, има десетак година, он је, јаче него икада пре, избио у омладини по школама. Тако је цео посебни велеиздајнички процес потегнут баш против омладинаца.

Као главни кривац фунгира бечко „Друштво Југославенских Академика” у коме је највише Словенаца. У Љубљани (Крањска) започет је био процес 24 новембра пр. год. против Јуша Козака, студента филозофије, као „главног кривца” са

још 31 другом, нешто са универзитета, а већином из гимназије.

Оптужба против ових младих људи мотивисана је званично „ради велеиздаје и тајних урота”. (Хрв. Покрет бр. 303.)

У вези с овим затварањем словеначке омладине стоји затварање правника Љубе Мијетовића у Мостару и ништа мање од 180 средњо-школаца у Сарајеву.*) (Хрв. Покрет 304, далматинска Права Црв. Хрватска).

Ове беспримерне парнице, већим делом, како се види, против малолетне деце показују како аустријски план уништења није само радикалан, него и ситничарски. У свему се види један план, конзеквентно изведен — треба уништити целу српску расу, најпре њихове вође, њихове културне институције.

*) Како се види из горње белешке, само је један мали део од ових пуштен на слободну ногу, али се ни он сам не сме удаљити из Сарајева, јер је потребан суду као сведок.

ГОЊЕЊЕ СРБА И ОДУЗИМАЊЕ СРПСКОГ ИМАЊА

Специјално против Срба употребљено је још много других директнијих мера, које су већ сасвим бруталне.

Срби чиновници отпуштају се редом и систематски, а без икаква специјалног повода код појединаца. Сваки број службених новина, не наводећи никакве разлоге, донесе по које име од ових отпуштених људи. Они се, како изгледа, само из техничких разлога отпуштају овако један за другим а не сви од једном. У Босни и Херцеговини отпуштени су на пример већ до сада скоро сви средњошколски Срби професори, међу њима сва три директора: Г. г.: Крсмановић, Ђуковић, Жакула. Директор Жакула је затворен и води се истрага против њега ради велеиздаје једино ради тога, што је био вођа соколског друштва. Од професора гимназијских отпуштени су и затворени Ј. Васић, Б. Зечевић, Маринковић, Ст. Миладиновић и Саво Миладиновић.

У Хрватској и Славонији забрањена је врло рано кирилица, писмо православних Срба. Читали смо једну наредбу тамошње владе, по којој се чак и службене књиге српских попова од сад морају да воде у латинском писму, па чак и печати да се у том смислу направе нови. (Види „Хрв. Покрет“ бр. 246). У Босни као да забрана још није публикована, али изгледа да се спрема. То се види по неким знацима као што је н. пр. једна белешка у сарајевској „Боснише Пост“. Тамо се вели, да су се у неким местима сами Срби трговци дигли против кирилице, скинули старе табле са својих радња и наместили нове писане латиницом.

Међутим, ми тек сада долазимо на најтеже мере против Срба.

Босанска Влада издала је злогласну наредбу од 7. октобра 1914.*) По тој наредби искључују се из поданства и конфисцира се имање онима, који се без дозволе босанске владе налазе у иностранству, само ако су под сумњом да раде против монархије. Породице тих људи, који падну под горњу осуду, бацају се преко границе без игде ишта.

Под оваке казне пали су пре свега они људи из источне Босне, који су побегли са српском војском кад се ова повукла са тамошње своје офанзиве. Власт је одмах првој групи иза тога конфисцирала целокупно имање и породице им, на броју 120 бацила са војничком ескортом преко границе. Да се види колико је била оправдана бојазан људи, тако тешко кажњених за своје бегство, треба додати, да је одиста већина од познатијих људи, који су у тим местима остали не побегавши, били побијени као шпијуни издајници, који су примали српску војску с одушевљењем.

Ми смо нарочито пре истакли страдање нашег света пограничног за време мобилизације. Доцније ћемо нарочито истаћи неколико примера из једног места. Ко онда да не бежи од “јуначке” песарове војске?

Споменута конфискација имања и прогонства целих породица настављају се од онда у све већем броју.

Настојали смо да добијемо новине босанске да видимо поступање власти у том погледу. Успело нам је да добијемо само с времена на време поједине бројеве и то тек нешто више од фебруара 1915. Да покажемо како су честа та прогонства

*) Ова наредба од 7. октобра 1914. спомиње се у званичним саопштењима као закон (створен без одобрења сабора). Као допуна издата је наредба од 13. октобра 1914. бр. 13241 прес. Ради једноставности ми говоримо само о наредби од 7 окт. 1914.

цитирањемо само неколико бројева полузваничне „Боснише Пост“, која некад говори о претераним лицима, некад о домањинима породица. У већини случајева ради се сигурно о броју претераних породица и ми то тако и схватамо.

Да почнемо са цитирањем:

„Босн. Пост“ од:	искључено из поданства породица	из којих (среза)
20 фебр. 1915.	920	Рогатица, Кладањ и Требиње
21 фебр. 1915.	400	Сарајево
24 фебр. 1915.	300	„
25 фебр. 1915.	200	„
27 фебр. 1915.	150	„
28 фебр. 1915.	250	„
2 марта 1915.	150	„
3 марта 1915.	150	„
4 марта 1915.	200	„
6 марта 1915.	450	„
7 марта 1915.	400	„
9 марта 1915.	400	„
10 марта 1915.	200	„
12 марта 1915.	300	„
13 марта 1915.	150	„
14 марта 1915.	180	Фоча
17 марта 1915.	350	„
18 марта 1915.	30	Билеће
23 марта 1915.	80	Требиње

т. ј. за месец дана (31 дан, ако узмемо да је то само протерано, јер нисмо добили свих бројева „Босн. Пост“) протерала је бос. херц. влада 5260 породица Срба, својих држављана и лишила их њихова имања. Кад смо у месецу фебруару били обавештени од једног пријатеља с Цетиња, да у Црној Гори има 50.000 душа из Босне и Херцеговине, пребеглих и претераних нисмо могли веровати. А кад нам је након месец дана јавио

други пријатељ да их има 70.000, ми смо то потпуно поверовали. Ова званична статистика босанске владе нас је уверила. И сад се држављани Босне и Херцеговине, који су дали све за оружје способне људе у аустријску војску налазе као пука сиротиња без игде ишта у Србији и Црној Гори. И то су искључиво старци, жене, деца. Аустро-Угарска није могла дати речитијег доказа своје културе и државничке мудрости.

До нас су допрли осим оног споменутог од 8 октобра који је обухватио 120 породица котара Кладањ, Брчко и Рогатица вести о још неким прогонствима у масама, и то, што је карактеристично из срезова удаљених од границе. „Б. Пост“ од 14. јануара јавља да је „службени лист опет објавио једну већу листу о лицима и припадницима њихових породица“, који су истерани из котарева „Сански Мост, Ливно, Бања Лука, Кладањ и Власеница.“ Шта је била „кривица“ ових људи из дубоке унутрашњости Босне, не можемо да дознамо нити да разумемо.

Под ову казну спадају по официозном коментару горње наредбе у „Босн. Пост“ од 8 дец. не само они, који се налазе на непријатељском, него и они који су на неутралном земљишту, само ако су сумњиви да раде против Монархије. На сличан начин одузела је првостепенa инстанција н. пр. и народном посланику Др. Н. Стојановићу адвокатску дозволу као и Др. Д. Васиљевићу, адвокату из Мостара; та их је казна стигла једино за то, што су имали срећу да се десе приликом објаве рата изван Босне и Херцеговине, те их босанска власт није могла затворити као остале њихове другове.

Наредба од 7 октобра има осим директног избацивања српског елемента из земље, још једну сврху. У њој има једна алинеа која каже да се један део од покретног и непокретног имања заплењеног нелојалним житељима у корист државне

касе, може дати у посед њиховим лојалним суседима. Другим речима, овом наредбом даје се неосвешћеном друштвеном мобу и шпијунима понуда да не добити део имања од оних људи за које покажу да су нелојални. Може се мислити каквих резултата може да има ово буђење апетита рудиментарног и опасног код простих људи. Јер треба знати да је моб добио оружје да фунгира у земљи као жандармерија, и да му, дакле, није тешко обичним насиљем натерати на бегство оне људе, чије му се имање свиђа.

Да се најзад, у свему овом не ради ни о каквим „казнама” него просто о једном маскираном искорењивању српског елемента, види се по овој мери коју ћемо навести. Влади није било у интересу да се српски елемент налази по границама према Србији и Црној Гори. С тога је, у источној Херцеговини и Босни у јужној Далмацији одмах а у Срему нешто касније целокупно српско становништво тих пограничних крајева етерано одатле у унутрашњост.

Да се види како се аустријске власти осећају силне и сталне, цитирамо исту полузваничну „Боснише Пост” број 54. од 1915 год., који у уводном чланку: „Мисли Прољетне” изричито вели:

„Ganze Bezirke, die an der serbischen Grenze liegen, sind in dem grössten Theil der zumeist serbischen Bevölkerung entblösst, die sich dem Feinde angeschlossen hat und mit ihm das Land verlassen hat. Hier würde eine Kolonisirung die durch Serbeninvasion der Volkswirtschaft geschlagenen Wunden bald heilen. Aber nicht nur in diesen Gebieten sollen Landleute aus der Monarchie angesiedelt werden, auch in den übrigen Theilen des Landes müsste das geschehen.”

(Превод: Читави срезови на српској граници леже напуштени од свога већим делом српског становништва, које се је удружило са непријатељем и с њиме земљу напустило. Овде би колонизација могла лако да залечи ране, које је српска инвазија задала пољопривреди. Али не само у ове крајеве треба населити сељаке из монархије, него би се то морало извршити у свим другим деловима земље (т. ј. Босне и Херцеговине).

Причали су нам неки становници Гацка (ист. Херцеговина) који су после мобилисани, како је то пустошење ишло код њих. Војска је протерала сво српско становништво и сву стоку, запалила све српске куће, а све веће зграде и све цркве дигла динамитом у ваздух. Каже се, да је данас тако опустошен цео погранични пас земље у ширини од које 10 км.

У јужној Далмацији где је добар део становништва католичке вере, евакуација се извршила на други начин. Хтелo се приказати као да становништво само од себе бежи пред Црногорцима, па није дизато онзко с војском. Али је запрењено, ако се одмах не исели, да ће сва места бити бомбардирана флотом. Кад су се лађе одиста помолиле, становништво се дигло и почело да лута према северу.

За пресељавање Срба из Срема читали смо у тамошњој штампани један службени докуменат. Само по њему, у тим крајевима бачено је са периферије у унутрашњост преко 20.000 српских становника. (Хрв. Покрет 295.)*)

*) Ми овде доносимо овај докуменат у изводу:

„Ради операција војске треба иселити све Србе и населити их у Славонији, пазећи на следећа наређења:

1. треба обавестити становништво 12 сати пре поласка;
2. почеће се са насељавањем у селима округа Вуковарског и то у селима Бобота, Борова, Бршадни, Габош, Маркушица, Негославци, Пачетин, Трпиња. За свако село је означен број душа које има да прими од прилике половину досадањег православног становништва;

3. Иза насељења Вуковара ваља вршити насељења у котару Вировитица и Пожега;

4. Населити треба места Даљ, Бијело Брдо, Чепин, Тење;

5. Иза тога Брачевци, Велико Набрђе, Газије, Будимци;

6. Иза тога Горњи Михаљац, Нова Буковица, Кучанци.

У свима овим селима котара Вировитица не сме се населити више од 9000 становника;

7. Иза Вировитице треба населити Нову Градишку и то села: Машић, Окучани, Рајин.

У свему има дакле да се насели 20.000 лица.

Кад се извршила ова евакуација Срема, влада је послала једног вишег чиновника да у грађевинским књигама сprovede у корист државе пренос свих тамошњих непокретнина, које су дотле припадале Србима. Другим речима сву ту земљу не сматра држава као привремено евакуисану него као конфисцирану!*)

То се, у осталом, види и по томе, што је већ на неколико места почела да даје те поседе Мађарима, које хоће ту да на-сели.

Да се види до какве абсурдности може довести овакав поступак, спомињемо као пример догађај са једним Србином аустријским војником из Срема. У борби рањен, он је добио одсуство и дошао кући. У својој кући нашао је Мађара. Распитујући се у селу за судбину своје породице, дозна ово: оца су му обесили Аустро-Мађари као издајника, његову матер протерали, два су му брата погинула на фронту а друга двојица још се боре за свог „милостивог владара“.

Ако се суди само по овој до нас допрлој цифри од 20.000 насељеника за сам Срем, може се без претеривања рећи, да њихов број у источној Босни, Херцеговини и Далмацији премашује број од 120 хиљада.

Стање ових несрећних породица, које су ето — овај пут и без икакве оптужбе — остали без крова, очајно је. У горњем документу вели се, како ће се Сремци да разместе по кућама у унутрашњости. Међутим то размештање врло је несигурно и провизорно. То се види по њиховим друговима из других крајева. Један далматински лист („Права Црв. Хрват-

*) Користећи се ратним терором, мађарска влада озбиљно је предузела да мађаризира Хрватску и Славонију. Н. пр.: отвара у хрватском Загребу мађарске школе, забрањујући, да се о томе ништа говори у јавности. Тако се траже и политички добитци који се нису могли извојевати легалним путем.

ска“) пише, како тамошњи всељеници из Боке Которске лутају без игде ишта по целој земљи, све горе до Трста, само да се некако прехране. Тамо изгледа, да имају више слободе кретања, док у Херцеговини увек су под надзором жандара и старешина места, у која се привремено сместе, одговоран је за оне од њих, који се некуд удаље без дозволе. Гачани н. пр. из источне Херцеговине, били су бацани од најпре по разним местима Невесињског котара па онда столачког, па коњичког (Херцеговина).

Ето тако целе поворке ових невољних породица терају се или лутају саме од места до места, поцепани, гладни, сатрвени. Од свега, што су имали они терају са собом само остатке стоке, које им још није реквирирала војска. Како добивају храну ови сељаци може се мислити ако се узме у обзир да су тамо већ до сада скочиле цене брашну на 1.60 К и месу на 4.60 до 5.40 на килограм. Одакле тим бескућницима новац за тако скупо набављање? По зимским путевима они представљају цела племена, која просе.

Овако заробљавање целог народа и овака пустошења целих граничних зона потсећају на дивљу стратегију старих народа ратника.

Али овде објективног посматрача још више вређа неморалност употребљених мера, него њихова строгост. Од овог истог народа, чији се делови тако малтретирају и прогоне, влада се не стиди да тражи прилоге за којекакве фондове и за ратни зајам; и то тражи их у количинама нечувеним. У службеним подацима публикованим по домаћим листовима („Босн. Пост“) излазиле су цифре о том скупљању прилога. По тим истим подацима скупљено је — да узмемо н. пр. два српска гранична места, која нису дотле била сасвим евакуирана, јер су ту јаке сталне фортификације — у Билећи 244.000

а у Требињу 360.000 круна. Нама је нејасно, како је у опће било могуће скупити толике суме. Билећа, град, нема ни 1500 становника, а цео котар с градом једва 19.000, а Требиње једва 8000, а цео котар с градом заједно 22.000; и то су све сељаци из крајева брдовитих и неплодних и мали трговцији. Значи, мора да је узет у помоћ сав новац банака, фондова, институција и слично. Ако се зна, као што смо горе напоменули, да је у самом Требињу обешено 78 Срба, онда се добро разумије ово **одушевљење** преосталих да дају **добровољне** прилоге.

Како Аустро-Угарска и на другим местима у том погледу поступа, најбољи је пример да је она за рат до половине марта 1915. год. потрошила 9 и по милијарди. Узела је од својих банака 7 милијарди, јер је свака банка била присиљена, да уплати најмање свој троструки резервни фонд. Тако се уз пропаст Аустрије спрема и пропаст њених поданика.

ОСУДЕ И УБИЈАЊА

Оне масе људи, које су од почетка затворене, узалуд чекају да изађу пред суд. Међутим од оних, који су још остали незатворени, сваки се час по неко оптужи и осуди. Листови из монархије, особито талијански листови, који каткад добијају вести преко границе, имају много примера таквих осуда. Оне су увек тешке и увек за какву невероватну ситницу.

Ми ћемо навести само неколика типична примера, црпена из сигурних извора.

Нека баба у Загребу, чувши, да новине говоре о некој „великој аустријској победи у Србији“, рекла је: „Јадни Срби, ипак побеђени“ — за ово је добила два месеца тамнице.

Неки шумар у Модофези (код Огулина), старац од близу 70 година и са 35 година службе, отац много деце, рекао је свом млађем пријатељу, такођер шумару, кад је овај добио позив у војску: „Хајде, хајде, синко, загази и ти у крв“. На депунцију једног дерана од 16 година, јединог сведока тих речи, старац је осуђен на годину дана тамнице.

У Шибенику, неки Зафрановић, данас војник, што није скинуо капу док се свирала аустријска химна, затворен је и пуштен из „истражног“ затвора после два месеца, на интервенцију неког пријатеља официра. Други један човек у Трсту осуђен је за исту ствар на 8 месеци тамнице.

Неки млади лекар, Др. Ђуро Орлић, по имену, затворен је и још је у тамници, што је добио сасвим безазлену дописницу али од једног српског официра, с којим се познао у Абацији. Судац га је послао у затвор, приговарајући му или из

крајње проније или из невероватног незнања, „да говори ћирилицом”. (Ћирилица је, како се зна, само писмо православних Словена).

Једна сељанка у Требињу, плаћајући за купљене ствари, извадила је трговцу међу осталим и неколико црногорских новаца, који су пре рата као у пограничном месту били у промету. Она је то учинила незнајући читати ни разликовати новце. Трговац јој врати ове комаде, један по један, с примедбом: „Црногорски су — не примају се.” Баба ражљуњена рече му: „Зар толико црногорских комада, да бог да сви били што сам вам их донела црногорски”. То је рекла пре подне, после подне је била — обешена као велеиздајница.

И тако даље. Ова строгост судова влада у осталом у целој Монархији. Ми се сећамо неких примера, објављених у бечкој локалној кроници. Тамо је н. пр. један Бечлија, прави Немац, који је, узевши по обичају мало више пива, хтео да направи „виц”, викинуо „живела Србија”, био кажњен око годину дана затвора. У Хрватској је довољно и анонимно писмо, да се какав лични непријатељ денунцира као присташа Срба, и да се без даљих истраживања баци у затвор.

Разуме се, да има случајева, где суд ипак мора да окривљене ослободи, не налазећи их кривим. Али тако ослобођене људе, ако су јој и мало сумњиви, полиција опет доведе у свој затвор или их пошаље негде у забачена места у Немачку или Мађарску средину. Тако је н. пр. Г. Чингрија, начелник Дубровника ослобођен од суда, па ипак послан у Гринау, у Горњој Аустрији. Или други пример: Суд је неке људе ослободио што су били окривљени ради читања талијанских новина, а полиција је ове, после тога, ипак затворила 14 дана, на своју одговорност. У Истри је, у једном нама познатом примеру, овај конфликт између суда и политике добио још оштрији

облик. Судац, који је ослободио две оптужене девојке, био је за то сам оптужен и бачен у тамницу, где се и данас налази.

Смртних осуда било је на југу Монархије, а особито у Босни и Херцеговини врло много. Смакнуто је, колико смо чули, неколико православних свештеника. Два поморска капетана, оптужена да су Французима издали положај мина у Боки Которској, доведени су пред војнички суд, за пола сата били су осуђени на смрт и одмах стрељани. Над једним другим угледним Србином из Далмације, Поповићем, начелником Книнске општине, кога је такођер војни суд осудио на смрт, требали су да изврше наредбу баш Срби војници под командом Србина кадета. Иза ових било је намешљено одељење других војника, да побију њих, ако не би хтели да изврше заповести.

Колико вреди судска истрага у оваким осудама на смрт, нека покаже један пример из Сиња (Далмација). Негђе из почетка рата двојица рибара ловили су рибу куглицама експлозива, које се обично употребљују за то. Али их неко повуче на суд и оптужи, да су хтели да дигну у ваздух неки оближњи мост. Војни суд осуди их на смрт и командант места објави на ручку својим колегама, да ће егзекуција да се изврши ту и ту кроз два сата. Војнички аудитор, бранилац окривљених имаде смелости, да и ту на ручку, више у разговору, приговори, као што је узалуд приговарао и на самој расправи, да би пре осуде требало испитати дотични експлозивни материјал. Командант најзад пристаде и пошто се виде, да материјал, којим се онесвештавају рибе неможе разрушити никакав мост, осуђени рибари бише пуштени. Осуда би се наравно и извршила, да несретнике не спасе овај случај!

Највише смртних осуда има, како смо рекли, у Босни и то против чистих народних слојева, против оних убогих љу-

ди, чија се имена не памте и о чијем случају јавно мишљење не води дуго реч.

Целокупан број осуда на смрт, ми, наравно, не умемо одредити ни с приближном тачношћу. Вести, као увек из крајева велике несреће, долазе о том врло разнолике. Наводимо само оно, што смо добили из најсигурнијих врела: Тако смо извешњени о неких 40 смртних осуда у Сарајеву, о 20 у Доњој Тузли, о 80—90 у Требињу и Мостару и о десетак у Имоћком и осталој Далмацији. Обешени су већином православ. свештеници и сељаци.

Један инжињер, који је радио на утврђењима требињским причао је једном од својих пријатеља, да је он сам видео једанпут у Требињу поворку од 37 лица, како иду на вешала, међу њима добар број попова и 6 жена. Један Чех, војнички шофер, казивао је опет, да је пролазио кроз једну широку требињску улицу, где је скоро на сваком дрвету висила по једна жртва. Добри човек прича, како од страха умало није изгубио свест. Изгубио је за неколико момената снагу да држи правац аутомобила и лупнуо је о једног обешеног.

Као да су највише страдали они крајеви, у које је била продрла српска војска, па се одатле повукла, дакле Срем и источна Босна. Аустријска војна команда окривљујући становништво, да је с весељем дочекивало и помагало српску војску, беснила је против њега, не штедећи ни жене ни деце. У Срему је овако побијених људи, како смо извештени, било око 50, међу њима једна обешена учитељица. У Власеници, у источној Босни, су те осветне егzekуције препуштене „легионашима“, оборужаном мобу. Овај је несретнике терао на један брег изнад града, и ту их секао секиром.

Отуд, из источне Босне, донео је паришки „Тан“ један други пример невероватног дивљаштва аустријског. Студенат

Јован Живановић, родом из Бијељине у Босни и добровољац у српским комитама, био је рањен, ухваћен у таком стању од аустријских војника и бачен на ватру!

У котару Гацку је запаљено 57 села и засеока, пошто су сва опљачкана. Тамошње становништво аустријски војници мрцварили су на овај начин:

Старца Јока Ћеранића, који је лежао болестан у кревету тукли су дотле, док није умро, па су га онда бацили на ватру у његовој кући.

Бачен је такођер у ватру своје запаљене куће стари Томо Ивковић. Исто тако су бачени у ватру Илија и Ђоле Ивковић и њихова мати.

Сагорели су једну полуделу девојку из Корита и убили су једног умоболног дечка П. Ковачевића. Убише после грозних мука и друго једно дете од 15 година и неког Касавицу и седам десетгодишњу бабу, матер Јевта Марковића и жену Максима Перовића са одојчетом.

Силовали су и мучили жену Рада Бјелогрића, обесили су Ђурђу Поповић у Автовцу и пустили је да виси три дана, па је онда закопали — у ђубре. Ухватили су старца Перишу Глоговца и његову стару жену и мучили их; најзад натоварили су на старца његову бабу и обадвоје су их мучили на најсрамнији начин.

И тако даље, авај! Ни само у овом маалом куту несрећне Босне није могуће набројати сва недела војника „просветитељке“ Аустрије.

Забрањено је у Босни и Херцеговини под казном смрти свако састајање. Неки припрости сељак из околице Сарајева, мислио је у својој побожној ограничености, да ова наредба ипак не забрањује прослављање „славе“, годишње фамилијарне свечаности, традиционалне и оригиналне код свих Срба.

И он по обичају дозва своје рођаке и једног свештеника у кућу да се религиозним обредом одужи свецу патрону. Али би издан, војска провали у кућу и поби их све око трпезе, док су посвећивали вино заштитнику куће.

Грех би био према овим жртвама прећи овде преко трагичне теме не истакнувши оно дивно јунаштво, с којим ти људи гину и о којем је и до нас допрло неколико гласова.

Један угледни свештеник у Требињу, В. Падежанин по имену, оптужен као издајник, био је јавно обешен на тргу. Овај старац ишао је целог пута из тамнице на губилиште, певајући промуклим гласом српске народне песме и дозивајући српске краљеве ослободиоце за свој народ. А кад је стао под вешала као задњу жељу крзао је маси на окол: „Гледајте и памтите, како Срби мру” и намакао је сам себи конопац на врат.

Тако су и два горе споменута поморска капетана, осуђена у Херцег-Новом у Боки, клицали српским краљевима на путу на губилиште. Тако и један Херцеговац, осуђен на смрт у Требињу, али доведен и обешен у Дубровнику, да уплаши слободоумни свет старе републике. За своје јуначко држање био је кажњен тако несавесном егзекуцијом, да се мучно на вешалима целих десет минута. У талијанским новинама забележено је крајем месеца јануара, да његова целата маса умало није линчовала, кад се вратио у своје родно место.

Један други требињски сељак, на путу на вешала, одговарао је маси, која га је инзултирала, што је негде пре клицао Краљу Петру: „Па ко вам каже да нисам! Та ја и данас ево понављам”. И клицао је: „Живио Краљ Петар!” Кад дођоше на губилиште, целат још не беше ту и сви чекаху неми. Осуђени, седећи на сандуку и наслоњен на дирек од вешала окреће се жандарима, који су га опколили: „Кад вам нема тог

јунака, што ћутите бар ви? Дај, ко је причалац, нека започне какву шалу, да с насмејемо!" У то дође целат, осуда се прочита и судац запита осуђеног нека тражи што му је последња жеља. „Да седне неко — вели он — и да напише ово, што ћу да му речем." Писар државног одветника поче да пише диктат. То беше опроштајна песма од својих ближњих: „Браћо — диктираше осуђени — ја мрем чисте савести: Ухватише ме ови разбојници само за то, јер се не изневјерих своме народу..." Сиромас писарчић није у стању да пише даље, и његов шеф са муком настављае.

И споменута велика поворка, о којој прича горе поменути инжињер, држала се тако, да је овај човек, дотле непријатељ Срба, говорио у интимном друштву: „Од сад их поштујем."

Кад су ту неки дан била обешена тројица од сарајевских атентатора, по сведочанству саме бечке штампе („Н. Винер Журнал"), и они су умирали са патриотским узвицима. Али чим би од њих који почео да говори, бубањ који оглашава смрт прекидао их је, по команди, само да се не чују те јуначке речи.

Међутим има опет примера другог једног јунаштва тих људи, који гину: Ово су типови рудиментарнији, повучени у се, који имају у себи више моралне снаге, него способности, да од себе дају артикулисана израза.

Један сељак из Невесиња (Херцеговина), обешен у Мостару, ишао је на вешала, како прича очевидац, тела по обичају врло исправљеног, а главе оборене преда се, не окрећући се никуд, не гледајући ни у ког. А кад је дошао на вешала, скупио је обрве још више, развукао мало уснице на једну страну и гњурнуо главу у петљу поднешеног конопца, као кад се човек гњурне у дубоку воду или у неку опасност. Један

други, врло сличан али рудиментарнији тип, ударио је целата страховито ногом у прси, да се овај закотрљао и онда се је сам обесно.

Загребачки „Обзор“ донео је опет опроштајна писма других двају херцеговачких сељака, од типа сличног, али много блажег. Ни овде, у овим писмима нема много речи. Видећи, да ваља да гину за народну ствар, као што су гинули стари српски војници, о којима су певали уз гусле, они су се од својих породица опростили мирно. Обраћајући се по славенском обичају на домаћина куће, најстаријег по годинама, они су диктирали овако: „Драги М. . . , Мени дође судбина да погинем. Остављам ти у аманет моју жену. А сад остајте сви збогом!“ То је све што у овом часу може један Србин да говори.

Ко познаје српски народ, у свим овим наведеним варијантама јунаштва у ронству, и то јунаштва последњег, дакле најкарактеристичнијег, познаће два главна типа. Код првог типа, већином у вароши, ово јунаштво избија од једном, у облику смелог геста, завитлане речи, пркосно изазивачког акта према тиранину господару. Код другог, већином на селу, место ове сангвиничне манифестације, налазимо једно мрко гутање и један поглед потонуо у се, какав имају заробљене велике звери: Овде се мре стиснутих зуба, без протеста. Сви гину без жалости јер знају зашто гину, да је добро отаџбине јаче од добра појединца, гину с уверењем, да ће његовима доцне бити боље у својој слободној држави. Како су дивни ти јунаци, без имена.

В О Ј С К А

Мобилизација. — Таоци. — Легионаши.

Задњим подацима прешли смо већ на чисто војнички терор. Јер у Босни и Херцеговини и не функционишу више обични судови за казнене ствари, него само војнички. Осим посебно наведених осуда на смрт било их је још много наведених у тамошњој штампи. међу њима и вешање жена. Наведени разлози састоје се увек само у општим фразама као: „ради издаје“, „ради шпијунаже“, „ради помагања непријатеља“, и т. д. У Босни и Херцеговини проглашено је, да у свом службеном поступању према народу, већ лајтнант представља једну неодговорну законску власт.

Како је истакнуто у почетку ових бележака, управа се је много бојала, да на објаву рата против Србије не избије буна у јужним провинцијама, особито у Босни и Херцеговини. За то је одмах у почетку, деломично и пре објаве рата, проведено затварање оних, који нису били војни обвезници и мобилисање оних, који су то били. Причали су нам резервисте из пограничних крајева, да су код њих мобилизацију провеле изненадно разаслане чете из месних гарнизона и то с таком брзином и строгошћу, да изазваном обвезнику нису допуштали ни да се толико поврати у кућу, да узме зимски капут. Неким војним обвезаницима, из источне Херцеговине, који су ипак успели, да побегну преко границе, попаљене су куће, конфисцирано имање и породице бачене на поље. После ових првих резерва, покупљена је после последња одбрана и најзад по

ратном „Динстлајстунг-гезецу” из године 1912, сви људи између 18. и 50. године.

Имали смо прилике, да се нађемо са овим резервистима из Босне у Ђеру, у Мађарској, где им је главно зборно место. Бидећи тамо међу њима једног муслимана, који је имао тако криву ногу, да је храмао, запитасмо га, како то, да је и он узет. Он вели: „Код нас је узимано све из реда, без лечничке визите”. Један подофицир додаје ми: „Знате, узели су га доле и завели у војничке књиге, из којих га је сада, кад је већ заведен, врло тешко избрисати. Употребљујемо га, да нам мете ђасарну.” Беше кишно време, и бедник, који је баш био изнео лечисту воду из једног канала у дворишту, стајао је, буђећи у нас блесаво, сав замазан, гологлав, с огромном метлом у руци. Једно „марш” отпреми га опет на посао.

Из почетка власти су биле у неприлици куд ће с овим мобилисаним елементима, у које немају поверења. Неколико српских батаљона било је чак разоружано и растурено по унутрашњости, да копа шанчеве. Тако 1. и 4. босански пук (у Карловцу, Улму и Бечу). Касније, кад је аустријска војска морала да одступа пред Русима, који су заузели Галицију, узети су опет и ови батаљони и раздељени у мањим јединицама по фронту. Нека југословенска одељења чак су послата и против Срба и с циничком тенденцијом истицано њихово јунаштво. Међутим чим је аустријска војска дошла у нешто тежи положај, ови елементи искошњивали су сваку могућу прилику, да се предаду Србима. После таквих разочарања, сад је, како се прича, војска из југословенских провинција, послата у Француску и Белгију, у замену за немачке војнике.

Добри хумор српски није опет престао и поред овог мучења. Нада се и заборавља се претрпијено. Један леп пример имао је град Сплет у Далмацији. На 1. новембра искрсао је

на гробљу салићанском овај натпис: „Устајте мртви, Фрањо позивље четврти позив своје војске. Расписана је награда од 1000 круна, да се пронађе кривац. Сутра дан по распису видео се је на истом месту на гробљу нови натпис: „Да ли дајете у злату или у папиру?“

Колико смо могли осетити личним додиром, дух у југословенским гарнизонама, поред свега, стоји високо.

Карактеристичан је пример из Гацка (Херцеговина). Мобилисани за време горе описаних демонстрација, одмах из атентата, ови људи, у маси од 400, на целом путу од 100 километара, све до зборног места Мостара, где су укрцани у возове, ишли су као осветници за горепоменуће демонстрације. Особито у Невесињу полупали су прозоре на државним зградама и бацали камење за свима, који би им изгледали сумњиви као демонстранти.

Онај исти ружни план сејања мржње, какав смо видели да је сејао цивилни режим у југословенским крајевима међу разне вере, покушала је да сеје и војничка команда. Официри су у гарнизонима говорили против Срба, инсултирали јавно Србе војнике и претили им, бунећи против њих њихове земљаке католичке и муслиманске вере. Али убрзо, терор, заједничке патње и штрапаџи довели су и најнеосвећеније елементе до свести о братству и заједници.

У Босанском Броду, у једном возу, који је неколико дана после атентата, возио босанске резерviste на север, неколико муслимана нападе једног Србина, свог мобилисаног друга, да је хвалио Србију. Овај човек, видећи какав се опасан облик даје једној личној зајевници, повукао се у угао и на све претње и псовке ћутао као заливен. Али кад претње пређоше у дело, и кад нецивилизовани сиромас доби утисак, да ће да погине, он се од једанпут сав промени као да је преврнуо умом, и ма-

шући око себе голим бајонетом, стане да виче на сав глас: „Живео Краљ Петар, живела Србија!” Одиста ту није само он мислио, да му је смрт неизбежна; јер је иначе било доста примера, где су Срби војници, чак и официри били стрељани за какву ситницу. Али у овом случају човек се ипак спасе. Командант батаљона ослободи га, било ради изузетно доброг срца, било што је много вероватније, ради тога, што је хтео да добије симпатије Срба, којих је у његовом батаљону било већина. Било је других, мање сумњивих примера, где су официри тражили да лукавством осигурају своја леђа, кад буду пред својим војницима на фронту. Н. пр. Мајор Кечет, познати непријатељ Срба, говорио је једном дотле разоружаном српском батаљону, спремајући се с њиме на фронт: „Та сви смо ми, браћо, Срби. И ја сам Србин. али кад цар зове, ваља ићи.” Исти овај мајор убио је доцније из револвера једног војника Србина — и зато је он убијен од својих другова.

Међу најтеже репресалије против „нелојалних” крајева спада увођење талаца.

Таоци су одлични људи, покупљени из свих несигурних општина и из свих вера. Њихов живот уцена је за сваки наред у оним местима, одакле су узети.

У Босни и Херцеговини таоци су покупљени одмах у почетку рата. У Далмацији такође, али док је у Босни већина талаца православне вере, овде је већина католика. У источној Славонији и Срему таоци су покупљени нешто касније, за време српске офанзиве у том правцу. (Од ових сремских талаца, по тамошњој штампи, један део отпуштен је недавно опет кући, да ће се опет одмах узети чим устреба).

Један део оних људи, затворених изван земље и по центрима, има улогу талаца. Друга једна врста талаца стално путују с лађама и возовима, мењајући се у дужим размацима

времена. Често се деси, да једног таоца воде 48 сати на возу без прекида. Како први служе за чување општег реда, тако ови други за то, да се неће против лађа и возова, у којима се налазе, извршити никакав атентат.

Да не говоримо о неправди ове институције уопште, где један човек мора да одговара за дела својих суграђана. Али у овим земљама иде се још даље и таоци плаћају својим животом и за оно што учине српске комите, припадници војне снаге српске. За време српске офанзиве у Босни и Херцеговини таоци су на неколико места платили за атентате комитских чета, особито код моста у Коњицу (Херцеговина). О неколико случајева стрељања таоца писала је и локална штампа. Овај свирепи начин, ставити непријатељу као уцену војничких успеха, живот његових потлачених сународника, како је разумљиво, врло је ефикасан и српске комите морале су, ма колико бола да ограничавају своју акцију у Босни. У осталом у оваким средствима показала је аустријска команда још драстичнијих примера. Заузевши Шабац у Србији, и бојећи се напада са оближњих врло опасних српских положаја, аустријски војници терали су пред собом колоне шабачког становништва, да себе заштите.

Али да се вратимо на таоце. Други један пример како се употребљавају. У Сплиту (Далмација), на бадњи дан, били су приспели резервисти из оближњег Сиња и околине, католици и требали одмах те вечери да иду даље. Али они се успротивише и рекоше: „Хоћемо да останемо овде да прославимо бадње вече.” Команда, одабере ово средство да их присили на ползак. Одмах ухвати пет најугледнијих народних људи из града, повеже их и дотера међу непослушне војнике. Онда их намести поред једног зида, војничка патрола, која их је дотерала напуни пушке и командант прочита осуду: Ако резервисти

неће да иду, ово пет људи има да се стреља. Онда су пристали и пошли.

Други пример: у боко-каторској тврђави Мамули беху састављени сви таоци из околине. У то стадоше Французи изненада да бомбардују форт. Командант сав бесан и неверујући тим таоцима, свима им повеза руке и ноге и метну их у једно двориште. Запрети им ако дају речи од себе да ће им уста зачепити или их побити.

Пример поступања с таоцима у Фочи најречитији је од свих нама познатих. Као таоци код једног моста на Дрини били су 6 угледних грађана. Један капетан прилази и каже им, да буду мирни и нека се ништа не боје. За један сат иза тог разговора напада таоце једна група војника с бајонетима. Убијени су четворица, међу њима Р. Кочовић, свештеник. Тешко рањени су двојица Василије Кандић, свештеник и Милан Х. Вуковић трговац.

Таоци који путују возовима и лађама, изложени су јаким инсултацијама више него други, зато јер имају посла са солдатеском. Једног старог попа из околине Сарајева вукла је његова патрола свезана у једну врло танку, узицу, кроза села и вођена за грло нудила га прелазницима. „Да ти продам цуцка (штене).”

На станици Илиће, опет код Сарајева, кад је воз стао, војничка патрола изведе из њега четири таоца, међу њима једног попа, и потера их према једном зиду. Ту им војници казаше, да је неко бацао камен на шине и да они за то ваља да погину; нека ископају за се јарак и нека се помоле богу. Ископаше људи јарак и почеше да се моле богу, а капље леденог зноја указиваху им се на челу. Дотле војници према њима напунише пушке, циљаше, и — дивљим смехом завршише своју шалу. Јер све беше направљено само од шале.

Тако су исто војници у Загребу преводили затворене из једне тамнице у другу прислањали их уз зидове неколико пута и привидно наперивали пушке. Војска се забављаше.

* * *

Једно од најнасртљивијих зала у земљи престављају летеће војничке колоне, тако звани „штрајфкори“ разбацани особито по граничним крајевима да пазе на ред.

Како се овим колонама додељује један део т. зв. „легионаша“, то можемо овде најзад да споменемо неколико речи и о овој организацији.

„Легионаши“ су они домаћи становници муслиманске и католичке вере који нису узети у редовну војску и од којих су после формиране „наоружане чете“. Они се у локалним вестима јављају под разним именима као што су: „легионаши“, „добровољци“, „домаће чете“, „грађански зборови“. Њихова организација ишла је овако: Како је истакнуто у почетку ових бележака, први зачетак ових чета налази се у сарајевском мобу, који је полиција покупила за демонстрације и демолирање српских кућа у Сарајеву и другим местима. Најгори друштвени олош употребљен је као некакав представник „народног гнева“ против „издајничког“ српског елемента. Кад је после објављен рат, полиција је преко Адем-аге Мешвића у Сарајеву и Мујаге Комадине у Мостару као главних организатора, наредила организовање овог моба у „добровољачке чете“. Сваком човеку обећана је опрема, храна и три круне дневнице. Овај олош хтео се употребити да држи у страху српско становништво. Али познајући добро психологију ових простих људи који никад не воле да се излажу смрти, полиција им је дала речи да је боље да се јављају добровољно, јер ће иначе бити узети силом и без права на дневнице. На тај на-

чин покупи се у Босни и Херцеговини до 2000 људи и поче да се вежба у оружју. У том продреше Срби у Босну. Олош као олош, препаде се и поче да се исписује из добровољачких чета. Видећи то, полиција проведе своје претње у дело. Предаде ствар војној команди и ова нареди: да се у „добровољачке чете” имаду уписивати сви одрасли католици и муслимани, који нису узети у војску, нису сакати и нису прешли 65 година. Овај пут укиде се и дневница. На тај начин број „легионаша” одскочио је, наравно, на висину коју већ ни приближно не унемо одредити.

Истакнуто је на почетку ове главе како мало поверења има војна управа према домаћем елементу кад буде у фронту. То особито мора да важи за људе старије и разумније, који би припадали посљедњим позивима. У фронту од њих и онако има мало користи. Ето с тога су месне власти настојале на томе да ти људи остану да чувају ред по својој земљи, кад већ неко мора тамо остати. Реч је, разуме се, само о католицима и муслиманима, јер у православне нема се поверења баш никакo. Месне власти, дакле, предлагале су многим људима католичке и муслиманске вере, да им је лакше да остану туда по земљи него да иду у фронт. Тако су се, мало по мало, скоро по свим местима српско-хрватских провинција основале чете. Оне се у градовима зову „Градски Зборови” (“Хрв. Покрет бр. 212, 215).

Са “Градским Збором” у Котору био је интересантан случај. Тамо је постојало једно друштво т. зв. „Бокешка Морнарица”, старо, како кажу 1103 године. Чланове тога друштва позове власт да образују „Грађански Збор”, јер да им је то лакше него у фронт. Они пристадоше. Али кад положише заклетву власт их, незадовољна с њиховом службом у граду баци на пригорски фронт, где су и данас.

У кратко, међу легионашима има и мирнијих људи, који су ту, да не би били у фронту. Али има наравно и опакијех. Ови се онда издвајају, и даје им се задаћа да крстаре по земљи и да држе „нелојално” становништво у сталном терору. Један дио одашњих се на српски фронт, али опет као посебне јединице. Тамо имају задаћу, у дефанзиви, да паралишу акцију српских комитета. А у офанзиви да пале и руше српске станове и кољу српски народ. Ми смо споменули горе, како је на пр. у Власеници, у Ист. Босни, овим „легионашима” пала у део задаћа, да „кажњавају” тамошње становништво после повлачења српске војске. На тај начин и војна команда хоће да препусти највећа недела овим „нередовним” одељењима.

Али и у редовној војски мржња против Срба пропагира се најбезобзирнијим средствима. Са нечувеним терором кажњава се свака и најмања симпатија према српском народу. Један Србин, капетан у аустријској војсци, рече својим пријатељима, у првој истинској борби осећаја, кад је чуо за објаву рата: „Заиста, тешко је и мислити на то, да морам да пуцам против браће”. За ово био је денунциран и стрељан. Међу војницима приказују се Срби као народ варварски, лукав и неверан, и пропагира се да се бију као марва. Доста је да као доказ наведем једну дневну заповест штампану у бечкој државној штампарији и раздану свим официрима на јужном фронту. Ту се наређује да се убијају сви ухваћени интелегентнији српски људи, јер да су опасни. О тој наредби, која је нађена код једног погинулог официра у Србији, било је говора у другој књизи, која се односи специјално на недела аустријске војске у Србији. Код оваког стања ствари није нимало чудан оваки пример дивљаштва какав су, на земљишту монархије, мађарски војници показали на једном Србину, пи-

сару судском: Сломилу су му ноге пушкама, па онда одсекли уши, па онда нос и најзад убили га. Овај случај фотографисан је и послан угарском Министру Председнику Тиси.

* * *

На крају, ми опет истичемо као и на почетку, да овим наведеним примерима ми нисмо хтели набројати сва недела Аустро-Угарска у југославенским земљама. После, кад буде више могућности, наведеним примерима доћи ће без сумње још много више других. Али и ово што је наведено, можда ће бити доста да покаже, шта чини она Аустрија, која је кроз стољења била за се виндицирала улогу „ширења културе” на Балкану.

Наше белешке имале су само толико за задању да упозоре свет на срамни и сакривени рат који Аустро-Угарска води за леђима фронтова и у границама свога царства.

Иза рата ми ћемо тражити интернационалну анкету да установи ова недела, да установи како садањи савез између Германских држава и Турске није случајан. Једнаке идеје о праву, једнак недостатак осећаја хуманизма њих је сјединио. Српски народ имао је муку и с Турцима и са Германско-Мађарима. Из искуства сада зна да су ови други гори — јер се служе модерним средствима у борби. У осећајима — једнаки су.

А што се тиче самог оног народа који трпи, српског, односно југославенског, он ће да преживи и ове патње као и све досадање. И преживевши их он ће, песник од увек, да у захвалне песме метне јуначке муке браће која је страдала и изгинула. И током времена, он ће око овог овако болног, коначног остварења слободе и уједињења да повлачи златни ореол легенде.

И у историји остаће светао пример једног народа, који су мучили, разапели међу два разбојника и — који је васкрсао.

У Мљетцима, 6 Васкрсу, 1915.

БЕЛАЗНИЦА
ГРАДА БЕОГРАДА

